

Észak-erdélyi zsidók deportálása 1940–1942-ben

TIBORI SZABÓ ZOLTÁN

A bécsi döntést követő, vizsgált időszakot két periódusra bonthatjuk. Az első a döntést és a magyar hatóságok bevonulását közvetlenül követő katonai közigazgatásé, amely hivatalosan 1940. szeptember 5. és november 26. között tartott, gyakorlatilag azonban 1940 decemberére is kiterjedt. A második pedig a magyar polgári adminisztrációé, amely 1940. november 27-étől vette fokozatosan kezdetét,¹ és vizsgálatunk szempontjából 1942 végéig tartott. Az észak-erdélyi zsidóság mindkettőben kíméletlen kirekesztő intézkedéseknek² és atrocitásoknak volt kitéve.

Ezeknek az időszakoknak a történéseit részletesen tükrözik az észak-erdélyi katonai, illetve a későbbi polgári közigazgatási periódusból fennmaradt, jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, a Hadtörténelmi Levéltárban, a Román Országos Levéltárban és a Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Tanács bukaresti levéltárában kutatható iratok. A kérdéskörre nézve releváns magyar és román dokumentumok érhetőek el a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum levéltárában is.

Visszaélések, kiutasítások – „törvényszerűen, jogszerűen és »emberséges«-en”

Ma már viszonylag jól dokumentált irodalma van az észak-erdélyi katonai bevonulás periódusának, de annak az 1940 őszen mintegy három hónapon át működő katonai közigazgatásnak is,³ amely durva módszerekkel, főképpen székelyföldi, beszerce-naszódi, máramarosi és szatmári településeken esetenként arra kényszerítette a zsidókat, hogy Romániába

¹ Sebestyén Elemér – Szabó Péter: Észak-Erdély és Székelyföld magyar katonai közigazgatás alatt (1940 szeptember-november). *Századok*, 142. évf. (2008) 6. sz. 1383–1420.

² Karsai László szerint a Horthy-korszakban (1920–1944) a magyar parlament huszonnégy zsidóellenes törvényt fogadott el, s ugyanezen idő alatt a magyar kormány, a miniszterelnök és a különböző minisztériumok mintegy háromszáz zsidóellenes rendeletet léptettek életbe. Vö. Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. *Századok*, 138. évf. (2004) 6. sz. 1285–1304.

³ Lásd pl.: Sárándi Tamás (összeáll.): *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940.* Csíkszereda: Pro-Print, 2016.

távozzanak, más esetekben pedig összeszedte és erőszakkal átadta őket a Szovjetunió területére.

A magyar katonai bevonulás idején és az azt követő időszakban az észak-erdélyi magyarok hangulatáról a korabeli sajtó őrzött meg számunkra releváns részleteket. Például az antiszemitizmusáról már jóval korábbról ismert nagyváradi *Magyar Lapok* mindössze néhány nappal a magyar katonai közigazgatás bevezetése után a következőket írta: „Az erdélyi zsidókérdést nem lehet letagadni, nem lehet jelentéktelen másodkérdéssé süllyeszteni, hanem Erdély jelene és jövője érdekében minél sürgősebben tető alá kell hozni azt a törvényt, amely nem a közigazgatás útvesztőjén keresztül, hanem az új európai rendbe beleilleszkedve – a legrovidebb időn belül meg tudja állítani azt a fekete áradatot, amely a galíciái nagy zsidó medencékből indul el Transsylvania istenáldotta vidékei felé.”⁴

A levéltári anyagokból árnyalt képet kaphatunk azokról a hatalmi viszonyokról is, amelyek ezt a periódust jellemezték. Kiderül, hogy az erdélyi katonai megszállás előkészítését a magyar kormányzat idejekorán indítványozta, és a magyar honvédség vezetői már 1940 májusában hozzáláttak a bevonulás és a hatalomátvétel operatív és logisztikai előkészítéséhez. Részletes terveket készítettek a felállítandó katonai közigazgatási szervek és parancsnokságok létrehozására és ellátására. Emellett a katonai közigazgatási rendszer megszervezése és működtetése céljából a vezérkari főnökség pontos utasításcsomagot is kidolgozott és közreadott, amely a feladat végrehajtását szolgálta.⁵ A dokumentum előírta, hogy a katonai közigazgatásnak tisztelettel kell viszonyulnia az erdélyi magyar történelmi egyházakhoz, döntéseiben azok papjainak véleményét is figyelembe kell vennie, a nemzetiségekhez tartozó lakosokkal szemben előzékeny bánásmódot kell alkalmaznia, és egész sor sajtóorgánumot kell birtaltania.

A katonai közigazgatás irányítását a kormányzati (polgári) és katonai vezérkari képviselőkből álló Legfelső Honvédelmi Tanács végezte. Katonai részről az irányítás Werth Henrik vezérezredes, a Honvéd Vezérkar Főnöke kezében volt, a kormányzati oldal érdekeit pedig elsősorban Hlatky Endre kormány megbízott igyekezett érvényesíteni. Mivel Werth tábornok és Teleki Pál miniszterelnök között számtalan hatalmi, hatásköri és stratégiai konfliktus feszült, a hadseregnek valójában szabad keze volt,

⁴ Fiala Ferenc: Erdély és a zsidóság. *Magyar Lapok*, 1940. szept. 26. 4.

⁵ *Utasítás a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén*. Budapest: Palas, 1940.

és ebből kifolyólag a kirendelt hadsereg-, vármegye-, város-, illetve járásparancsnokságok katonai parancsnokai sok esetben a hatáskörüket messze túllépő és jogellenes intézkedéseket hoztak.⁶ Ötletszerűen rendeltek olyan akciókat, amelyek kimondottan a zsidóság ellen irányultak: ellenőrizték az állampolgársági minőséget igazoló dokumentumokat, politikailag megbízhatatlannak minősítettek személyeket, rajtaütési, őrizetbe vételi, letartóztatási és kiutasítási parancsokat adtak, amelyek jelentős része jogsértő volt, és a korabeli anyaországi módszerekkel és joggyakorlattal is ellentétesek voltak.⁷ Emellett árjásítási akciókat kezdeményeztek, amelyek során a kiszemelt ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi és vendéglátási egységek zsidó tulajdonosait arra kényszerítették, hogy tulajdonaikat a katonai parancsnokok által megbízhatónak, érdemesnek és tőkeerősnek deklarált keresztény magyaroknak ingyenesen vagy legfeljebb hosszú távú részletfizetéssel átadják.⁸ Az említett intézkedések közül kétségtelenül a kiutasítási parancsok és az azokat követő deportálási eljárások bizonyultak tragikus kimenetelűeknek.

Megérkezésüket követően a magyar katonai hatóságok több vármegyében is elrendelték a zsidók összeírását, azután pedig az általuk önkényesen „hontalanná” nyilvánított zsidó családokat összegyűjtötték, és első körben általában arra kényszerítették őket, hogy lépjenek át a magyar–román határt. Ha ez nem sikerült, amint ez egyébként sok esetben történt, az üldözött személyeket rendszerint a korabeli magyar–szovjet határ magyar oldalán fekvő kárpátaljai Kőrösmezőre vagy más határ közeli településre szállították, ahonnan átkényszerítették őket Galíciába, a Szovjetunió területére. Ezekre az akciókra 1940 novemberében és decemberében került sor. Azokat, akik a nagy hóban és a havasi hidegben nem fagytak meg, vagy nem estek a havasokban élő vadállatok áldozatává, és Észak-Erdély területére visszatérni sem voltak képesek, a szovjet hatóságok elfogták. A legtöbbjüket kémgyanúsként őrizetbe vették, bíróság elé állí-

⁶ Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941*. Budapest: Akadémiai, 1967. 289.

⁷ Vago Béla: *The Destruction of the Jews of Transylvania*. In: Randolph L. Braham (ed.): *Hungarian-Jewish Studies*. New York: World Federation of Hungarian Jews, 1966. 179.

⁸ Vargyai Gyula: *Magyarország a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig*. Budapest: Korona, 2001. 148.

tották, 7–12 évre elítélték, azután UPV-táborokba⁹ zárták.¹⁰ Ők voltak az észak-erdélyi holokauszt első áldozatai, akik közül a háborút nagyon kevesen éltek túl.

Az 1940 őszen kitelepítettek többsége Erdélyben vagy a Trianon előtti Magyarországon született, és sokaknak módjukban állt volna állampolgári minőségüket igazolni, papírjaikra azonban a magyar katonai hatóságok a legtöbb esetben nem is voltak kíváncsiak. A katonai közigazgatás az összeírásokból a kitoloncolandókat rendszerint a helyi nem zsidó magyaroktól származó „tanácsok”, „javaslatok” és panaszok, továbbá a szintén ebből a körből érkező – többnyire névtelen – feljelentések alapján válogatta ki. A berendezkedő hatóságok egyébként mindent megtettek annak érdekében, hogy az általuk „hontalannak”, „rendezetlen állampolgárságúnak” vagy „kétes állampolgárságúnak” minősített egyének az állampolgári minőségük bizonyításához szükséges okmányokhoz ne juthassanak hozzá. Sok esetben az 1918 előtt Magyarország területére költözött monarchiabeli polgárok származási dokumentumainak a megszerzését is lehetetlenné tették.

A második bécsi döntés értelmében automatikusan magyar állampolgárokká váltak mindazok, akik a visszacsatolt területen román állampolgárként éltek, attól függetlenül, hogy a trianoni békeszerződés előtt Magyarországhoz tartozó településen születtek, avagy máshol. Különleges körülmény, hogy az első világháború győztes hatalmai Romániát arra kötelezték, hogy fogadja el azt a kisebbségek védelméről szóló szerződést, amelyet hosszas huzavona után 1919. december 9-én írtak alá Párizsban, 1920-ban ratifikáltak, és amely 1920. szeptember 4-én lépett hatályba. E szerződés 7. cikke kimondta: „Románia kötelezi magát, hogy román állampolgároknak ismeri el jogérvényesen és minden alakiség nélkül mindazokat a zsidókat, akik Románia területén laknak, és akiket valamely más állampolgárság nem illet meg.”

A kisebbségi szerződés előírásait az 1923-as román alkotmányba és az 1924 februárjában elfogadott állampolgársági törvénybe belefoglalták, és

⁹ Miután 1939-ben a Szovjetunió a Ribbentrop–Molotov paktum értelmében Lengyelországot megtámadta, UPV néven létrehozta az 1940-tól kezdve UPVI-nak nevezett hadifogoly- és internálótáborok rendszerét, amelyet 1946-ig az NKDV felügyelt. Mivel a háború utolsó időszakában a táborrendszerben már több millió fogoly raboskodott, az UPVI-t 1945 januárjában GUPVI néven főparancsnoksággá alakították. Innentől kezdve a foglyokból és internáltakból szervezett ún. munkászászlóaljak legfelső hatóságát is képezte (GUPVI – Glavnoje Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih, vagyis Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság).

¹⁰ Mihály Sándor: *Az ellopott fiatalság.* (Szerk.: Hadházy Zsuzsa.) Kolozsvár: Incitato, 2008.

ezek előírták, hogy teljes jogú román állampolgárokká válnak mindazok a volt osztrák–magyar, illetve orosz impériumok alattvalói, akik 1918. december 1-jén erdélyi, bánásági, partiumi és máramarosi illetőségűek voltak, továbbá azok, akik 1918. november 28-én bukovinai, illetve 1918. április 9-én besszarábiai illetőséggel rendelkeztek. Románia azonban ezeknek a jogszabályoknak a gyakorlatba ültetését sokféle ürüggyel elszabotálta, és a két világháború közti időszakban sok akadályt gördített a területén élő zsidók állampolgárrá válása elé, sőt, 1940-ben az akadályok dacára megszerzett állampolgárságuktól zsidók százezreit fosztotta meg.

Így az 1940-ben Magyarországnak átadott területen valóban éltek olyan zsidók, akik a kisebbségi szerződés előírásai ellenére képtelenek voltak korábbi román állampolgárságukat igazolni. A második bécsi döntést követő magyar jogszabályi rendelkezések azonban világosan kimondták, hogy „[m]indazok a román állampolgárok, akik az 1940. évi augusztus hó 30. napján a visszacsatolt keleti és erdélyi területen állandó lakóhellyel bírtak, hatósági intézkedés nélkül megszerzik a magyar állampolgárságot”, továbbá, hogy „[a]zok a magyar nemzetiségű román állampolgárok, akik az 1921:XXXIII. törvénycikkbe becikkelyezett trianoni szerződéssel Romániának átengedett és az 1940. évi augusztus 30-i bécsi döntőbírói határozat értelmében Romániánál megmaradó területen bírnak állandó lakóhellyel, visszaszerzik a magyar állampolgárságot, ha a döntőbírói határozat 4. pontjában biztosított optálási jogukat a magyar állampolgárság javára gyakorolják”.¹¹ Ebben a vonatkozásban Karsai László és Frojimovics Kinga munkái a zsidó lakosságot érintő korabeli jogszabályok kiváló áttekintését nyújtják.¹²

A magyar katonai közigazgatás ezt a helyzetet használta ki, miközben a brutális, esetenként hisztérikus zsidóellenes propaganda eredményeként a kitoloncolásra kiválasztottakkal sem az erdélyi keresztény lakosság, sem a magyar katonai vagy polgári hatóságok nem éreztek együtt, mi több, egyik-másik helyen a megrettent zsidó közösségi vezetők sem voltak képesek velük szemben számottevő szolidaritást mutatni. Kiemelkedik az esetek közül a kiutasított csíkszeredai zsidók csoportja, amelynek

¹¹ 1940. évi XXVI. törvénycikk a román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi ország-résznek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről, 4.§. A törvény szövegét lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (Utolsó letöltés: 2021. szept. 14.).

¹² Karsai László: *Holokauszt*. Budapest: Pannonica, 2001. 209–254.; Kinga Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land. The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933–1945*. Jerusalem: The International Institute for Holocaust Studies, Yad Vashem, 2007. 57–102.

a kálváriája ma már széles körben ismert.¹³ Csíkszeredában már a magyar katonai közigazgatás első heteiben összeírták a zsidókat, 1940 októberében pedig kezdetét vette a helyi zsidók állampolgárságának a „felülvizsgálata”, amelynek nyomán 24 családot hontalannak minősítettek és a kiutasítandók közé soroltak. Ezekben a családokban az intézkedés az első körben 78 zsidót és egy keresztényt érintett.¹⁴ A keresztény személy Fried László Csíkszeredában született tisztviselő szintén csíki gyökerű menyasszonya volt,¹⁵ ami azt bizonyítja, hogy a katonai közigazgatás akciói nem a „hontalank”, hanem elsősorban a zsidók ellen irányultak. Az akciót Éder Elemér ezredes, Csíkszereda katonai parancsnoka indítványozta és hajtotta végre.

Felnőtteket, újszülötteket, iskolás gyerekeket és időseket tereltek be csendőri szuronyokkal a városi börtönbe. A csoportot később vonaton Gyimesfelsőlokra vitték, majd a Gyimesi-hegység legvadabb részén, az Ugra patak völgyében arra kényszerítették őket, hogy lépjenek át a határt Romániába. A román határőrök azonban mindenkit visszahajtottak, a művelet kudarcba fulladt. A csoportból egyesek eltűntek, soha többé nem látták őket, a többiek pedig visszavitték Csíkszeredába. Aztán november 16-án és 17-én a helyi fogdában őrzött 13 család összesen 42 tagját, vonatjegyeik kifizetése mellett, két csoportban, megfelelő kísérettel a magyar-szovjet határ magyar oldalára szállították. A deportáltak 1940. november 20–21-én érkeztek Kőrösmezőre, ahol a magyar határőrök legtöbbjüket

¹³ Majsai Tamás: A kőrösmezei deportálás 1941-ben. In: Benda Kálmán et al. (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, IV–V. 1984–1985*. Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1986. 59–86.; uő: Egy epizód az észak-erdélyi zsidóság második világháború alatti történetéből: Slachta Margit fellépése a Csíkszeredáról kiutasított zsidók érdekében. *Medvetánc*, 9. évf. (1988–1989) 4/1988–1/1989. sz. 3–33.; uő: The Deportation of the Jews from Csíkszereda and Margit Slachta's Intervention on Their Behalf. In: Randolph L. Braham (ed.): *Studies on the Holocaust in Hungary*. Boulder, CO.: Social Science Monographs, 1990. 113–163.; uő: A magyar Holocaust első felvonása, 1941. In: *Holocaust emlékkönyv a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulóján*. Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség – TEDISZ, 1994. 303–309.; Bács Béla János – Szabó Katalin: *Voltak. Emlékezés a csíkszeredai zsidó közösségre*. Csíkszereda: Státus, 1999. 7–12.; Gheorghe I. Bodea: *Tragedia evreilor din nordul Transilvaniei – 1944*. Cluj-Napoca: Editura Hiperion, 2001. 63–64.; Tibori Szabó Zoltán: Csík vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról III*. Budapest: Balassi, 2004. 103–142.

¹⁴ Más források szerint a csoportba 81 személy került. A részleteket lásd: Arhivele Naționale ale României (Romániai Országos Levéltár – a továbbiakban: ANR), Serviciul Județean Cluj (Kolozs Megyei Kirendeltség – a továbbiakban: SJ), Fond Parchetul General al Curții de Apel (Ítéltábla Főügyészsége fond), Dosar nr. 3/1946 (sz. dosszié), 74–75. f.

¹⁵ Tibori Szabó: Csík vármegye zsidósága, 117.

arra kényszerítették, hogy lépjenek át a Szovjetunió területére. Dacolva a másfél méteres hóval, a hideggel és a magyar határőrök kegyetlenségével néhány deportáltak sikerült visszatérnie Magyarországra.

Ezek a műveletek, amelyek során magyar hatóságok magyar embereket dobtak át a magyar–szovjet határ szovjet oldalára, december 9-ig tartottak, amikor a budapesti Belügyminisztériumból érkezett távirat elrendelte a csoport tagjainak szabadon bocsátását. Addigra azonban a határőr laktanyában csak négy személy maradt, akiket másnap megfelelő papírok birtokában szabadon engedtek. A távirat azt követően érkezett, hogy Slachta Margit, a Szociális Testvérek Társasága elnevezésű római katolikus apácarend alapítója és vezetője, valamint Pál Gábor csíkszeredai ügyvéd, a Magyar Országgyűlés behívott képviselője a deportáltak érdekében több alkalommal is közbenjárt, mások mellett Hlatky Endre kormány megbízottnál is.¹⁶

Éder ezredes intézkedéseiről közvetlen felettese, Horváth József tábornok, Csík vármegye katonai parancsnoka is tudott, és azok mintájára 1940. november 20-án a saját hatáskörében utasította az alárendelt járási parancsnokokat, hogy a vármegye területén élő valamennyi zsidót írják össze a rendezetlen állampolgárságúak kiutasítása céljából.¹⁷ Ugyanakkor Horváth a saját felettéséhez, vitéz Náray Antal ezredes szállásmesterhez intézett levelében a beosztottját megvédte. Ennek következtében a szállásmester már arról tájékoztatta Hlatky Endre kormány megbízottat, hogy „Dr. Pál Gábor országgyűlési képviselő panaszát téves információ alapján tette meg”, hiszen az ügyben lefolytatott kivizsgálás egyértelműen bizonyította, hogy „a kiutasítottak kivétel nélkül idegen állampolgárok, és nem magyarországi illetőségűen voltak”, akárcsak azt, hogy „a katonai hatóságok a kiutasított zsidókkal szemben törvényszerűen, jogszerűen és »emberséges«-en jártak el”.¹⁸ Ezzel az ügy a katonai közigazgatás szempontjából gyakorlatilag lezárult.

Az elkeseredett csíkszeredai családtagok azonban nem hagyták annyiban a dolgot. Folyamodványaik következtében újabb vizsgálatot rendeltek el, amelynek során megállapították, hogy a határon átkényszerített 36 személy közül 21 (hat család) eltűnt. Azt feltételezték, hogy őket szovjet határőrök vették őrizetbe, de nem zárták ki, hogy a nagy hóval és a hi-

¹⁶ Pál Gábornak a csíkszeredai zsidók ügyében eljáró dokumentumait lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 53, Észak-erdélyi ügyek fővezérségi kormány megbízottja, 1940–1941, 1. d., 390/1940.

¹⁷ Uo., 121. f.

¹⁸ Uo., 119. f.

deggel küszködve többen megfagytak. Kiderült az is, hogy a határon történő illegális áttoloncolások után néhány nappal az erdőben egy holttestet találtak, de nem sikerült azonosítani.¹⁹ Néhány héttel később Kozma Miklós, Kárpátalja kormánybiztosa újabb vizsgálatot rendelt el.²⁰ Jelentésében Meskó Arisztid, a kárpátaljai határrendőrség Ungváron szolgálatot teljesítő főnöke tagadta, hogy az erdőben fagyott holttestet találtak. Nem történt azonban vizsgálat annak megállapítására, hogy az Éder Elemér ezredes által elrendelt és a felettesei által is helyeselt deportálások jogszerűek voltak-e, és hogy a Belügyminisztérium, illetve a honvédelmi tárca az akcióban milyen szerepet játszott. Dr. Adler Miklós, a csíkszeredai Zsidó Hitközség utolsó elnöke utóbb kijelentette, hogy az eltűnt egyének legtöbbször a nagy hideg és hó áldozatává vált. Mindössze három kiutasított személy tért vissza Keletről,²¹ sok évvel a világháború vége után.²²

Andrei Paul, a Kolozsvári Népbíróság fővádolója²³ 1946-ban azt állította, hogy Éder ezredes parancsára körülbelül 400 zsidót távolítottak el erőszakkal Csík vármegyéből. Kijelentette, hogy az érintetteket katonai kísérettel Máramaros vármegye határ menti térségébe hurcolták, ott pedig átdobták őket a határon szovjet területre. Paul szerint a deportálások nyomán mintegy 200 székelyföldi zsidó vesztette életét.²⁴

A magyar levéltári állományokból más hasonló akcióról is tudomásunk van a katonai közigazgatás időszakából. Máramarosszigetről például 82 „idegen állampolgárságú” zsidót utasítottak ki már 1940 szeptemberétől kezdődően, amint az 1940. december 10-én készített kimutatásból kiderül.²⁵ Szatmárnémetiben is történtek előbb internálások, aztán kiutasítások, amelyeket a város katonai parancsnoksága rendelt el, de az érintettek számáról pontos adatunk nincs.²⁶ Valamivel több vonatkozó adatot

¹⁹ Tibori Szabó Zoltán: Csík County. In: Randolph L. Braham (ed.): *The Geographical Encyclopedia of the Holocaust in Hungary*, Vol. 1. Evanston, Ill. – Wahington – New York: Northwestern University Press – United States Holocaust Memorial Museum – Rosenthal Institute for Holocaust Studies, 2013. 302–304.

²⁰ Kozma Miklós az ügy kivizsgálását Slachta Margit újabb intervenciója nyomán rendelte el.

²¹ Értsd: a Szovjetunióból.

²² Dr. Adler Miklós levele Vántsa Zoltán csíkszeredai református lelkészhez, Csíkszereda, 1974. febr. In: Bács-Szabó: *Voltak*, 9–10.

²³ Erdélyben inkább Pollák Endreként ismerték.

²⁴ Gheorghe Isacu: Comandamentele militare horthyste. Mijloc de samavolnicii în stil mare, cercetate de Tribunalul Poporului din Cluj. *Tribuna Nouă*, 1946. márc. 1. 1–3.

²⁵ MNL OL, K 149 BM res., Belügyminisztérium, Rezervált iratok, 102. d., 1941-6, t. 5076.

²⁶ MNL OL, K 150, Közbiztonság, Rendőri felügyelet, rendőri őrizet, (internálás) priorálási ügyek, 3874. cs. K 150-VII, kútfő-9-a, t.-1940, sz. n., 18–23. f.

szolgáltatnak a román levéltárak. Így például 1940 őszén történt Csík vármegyei kiutasítási akciókról számolnak be dokumentumok a gyergyószentmiklósi²⁷ és a szépvízi járásokból,²⁸ anélkül azonban, hogy a kiutasítottak számát vagy nevét közölnék.

Értékes betekintést nyújtanak az 1940. évi magyar atrocitások gyakorlatába azok az összeírások, amelyeket a román csendőrség 1946 márciusában a Kolozsvári Népbíróság utasítására²⁹ készített az egykori Máramaros vármegye különböző településein az onnan a magyar hatóságok által 1940 és 1944 között rendőri felügyelet alá helyezett, bántalmazott, kivégzett, kiutasított, internált, illetve deportált személyekről. A felsővisói csendőr-körzet által készített összeírásból kiderül például, hogy Majszinból 1940. október 15-én négy zsidót (Dászkál Sámuel, Rifkát, Dórát és Blimát) a Szovjetunióba deportáltak, Borsáról pedig öt nappal később Páchel Hers Léjb hattagú családját kergették át Romániába.³⁰ Az aknasugatagi csendőr-körzet farkasrévi őrsének a kimutatása szerint 1940. november 13-án ugyancsak Romániába kényszerítették átmenni Hamojda Dávid zsidó lakos négytagú családját.³¹

Ugyanebben az időszakban Maros-Torda vármegyében a kiutasítások 678 zsidó és román³² lakost érintettek. Fegyveres bandáival Dobay Sándor

²⁷ ANR, Serviciul Județean Harghita (Hargita Megyei Kirendeltség – a továbbiakban: SJH), Fond Prefectura județului Ciuc (Csík Megyei Prefektúra), cutia 2 (doboz), 1940, doc. nr. 1484/1940. nov. 22. (sz. dokumentum).

²⁸ ANR-SJH, cutia 2., 1940, doc. nr. 3797/1940. nov. 25.

²⁹ Archive of the Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), Washington, DC (Jack, Joseph and Morton Mandel Emelt Szintű Holokauszt-Tanulmányok Központja, Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeuma, Washington, DC – a továbbiakban: AJJMMCAHS-USHMM), RG-25.0004M.0072.00000044 (Arhiva Serviciului Român de Informații [Román Hírszolgálat Levéltára, Bukarest – a továbbiakban: ASRI], Fond Ministerul Afacerilor Interne [Belügyminisztérium fond], Dosar. nr. 40027 [sz. dosszié], vol. nr. 2 [sz. kötet], Arhiva Operativă [Operatív Levéltár], Ancheta Farcaș Iosif [neve helyesen: Farkas József Zoltán] și alții [Farkas József és mások vizsgálat], 242. f.).

³⁰ AJJMMCAHS-USHMM, RG-25.0004M.0072.00000048 (ASRI, Fond Ministerul Afacerilor Interne, Dosar. nr. 40027, vol. nr. 2, Arhiva Operativă, Ancheta Farcaș Iosif și alții, 245. f.).

³¹ AJJMMCAHS-USHMM, RG-25.0004M.0072.00000081 (ASRI, Fond Ministerul Afacerilor Interne, Dosar. nr. 40027, vol. nr. 2, Arhiva Operativă, Ancheta Farcaș Iosif și alții, 272. f.).

³² A katonai közigazgatás 1940 őszén számtalan észak-erdélyi román lakost is kiutasított és átkényszerített a magyar–román határon. Az ő sorsuk vizsgálata nem képezi a jelen tanulmány célját, és helyzetük nem volt annyira kilátástalan, mint a zsidóké, mert a román nemzetiségű kiutasítottakat Románia minden további nélkül befogadta, és zaklatásoknak a későbbiek során nem voltak kitéve.

csendőr őrnagy Nyárádtőtől Mezőszabadig fésülte át az erdélyi településeket, és mindenhol nyilvánosan megveretett 60–80 férfit és nőt, hogy rákényszerítse őket, meneküljenek át a határon Romániába. Marosvásárhely katonai parancsnoka, Vida Gyula tábornok is megpróbált sok zsidót rávenni arra, hogy hagyják el Észak-Erdélyt. E célból a marosvásárhelyi zsidók birtokában levő 55 alkoholforgalmazási engedélyből 50-et, továbbá a 27 dohányáru kereskedelmi engedélyből 25-öt azonnali hatállyal bevont.³³

„Golyók általi holokauszt” – a deportálások második hulláma

A magyar katonai hatóságok által elkezdett deportálások 1941-ben folytatódtak, s akkor már Észak-Erdély teljes területére kiterjedtek. A Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) már azelőtt látványosan fokozta tevékenységét, hogy Magyarország 1941. június 27-én belépett a Szovjetunió elleni háborúba. A KEOKH tervet készített arra, hogy az „idegen” zsidókat Galíciába áttelepítse. Az ürügy az volt, hogy eltávolítsák mindazokat a „lengyel és orosz zsidókat”, akik Kárpátaljára azt követően szivárogtak be, hogy Németország 1939-ben lerohanta Lengyelországot, és 1941. június 22-én megtámadta a Szovjetuniót. Csakhogy az elkészült terv és a kiadott hatósági utasítások megannyi értelmezést tettek lehetővé, ez pedig sok olyan ember kiutasítását és deportálását is előidézte, akiknek a felmenőik is magyar állampolgárok voltak.

Míg a deportálások 1940-ben elsősorban a határ menti térségeket érintették, 1941-ben és 1942-ben Észak-Erdély teljes területére kiterjedtek. Különböző ürügyekkel egyeseket azért deportáltak, mert túlságosan szegények voltak, másokat azért, mert jobb módban éltek, és műhelyeikre, üzleteikre, lakásaikra és ingóságaikra helyi nem zsidó magyar lakosok vagy anyaországi „ejtőernyősök” szemet vetettek. A deportáltak túlnyomó része a galíciai és podóliai gettók és tömeggyilkosságok áldozatává vált.

Körülmekintő kutatások már megállapították, hogy a tömeges deportálások tervét 1941. június végén Bartha Károly honvédelmi miniszter és Werth Henrik vezérkari főnök kezdeményezte. A kidolgozott tervet 1941. július 1-jén a Bárdossy-kormány is jóváhagyta, és sok kormányzati tisztségviselő tetszését elnyerte, így Kozma Miklós alezredesét is, aki 1940. szeptember 12-től Kárpátalja kormánybiztosa volt. Nem kétséges, hogy

³³ ANR-SJC, Fond Parchetul General al Curții de Apel, Dosar nr. 3/1946, 81. f.

maga Horthy Miklós kormányzó is tudott a tervről, és támogatta a deportálásokat.³⁴

A Kárpátalja térségét túllépő terv végrehajtását Kozmára bízták. A kiutasítások jogi keretét egész sor bizalmas rendelet határozta meg, amelyeket a KEOKH készített el, és amelyek nyilvánvalóan ellentmondtak az alapvető magyar jogszabályoknak.³⁵ Kozma június 7-én közölte a miniszterelnökkel elképzeléseit a kiutasítások mielőbbi megkezdéséről. Aktivitásának növekedését tükrözik sűrű találkozóai budapesti kormányzati vezetőkkel: június 10-én a belügyminiszterrel, június 14-én a miniszterelnökkel, június 21-én pedig a kormányzóval tárgyalt.³⁶ Kozma már 1941. július 10-én levelet írt Bárdossynak, s közölte vele, hogy a „galíciai zsidóknak, exponált ukrán agitátoroknak és cigányoknak” a határ túloldalára történő kiutasítását célzó akciót egy héten belül elindítja.³⁷

Ennek következtében a hatóságok csaknem mindegyik észak-erdélyi településen számos zsidó lakost összeszedtek, őket „idegeneknek” vagy „kétséges állampolgárságúaknak” nyilvánították, és deportálták. A deportáltak többsége Szatmár, Ugocsa, Máramaros és Beszterce-Naszód vármegyéből származott, amelyek az erdélyi zsidó lakosság legszegényebb rétegeinek adtak otthont, köztük mintegy 25 000 haszid zsidónak is. A többi észak-erdélyi vármegyében – beleértve a székely vármegyét (Csík, Háromszék, Maros-Torda és Udvarhely) – is folyt azoknak a zsidóknak az összegyűjtése, akiktől valamilyen okból kifolyólag meg akartak szabadulni. A deportálásokban ugyanis sokan remek lehetőséget láttak a zsidó versenytársaiktól történő megszabadulásra és javaik birtokbavételére.

A deportálásokban érintettek közül nagyon sokan Magyarországon születtek, de magyar állampolgárságukat nem tudták bizonyítani, akár azért, mert a hatóságok az ehhez szükséges dokumentumok kiadását megtagadták, akár pedig azért, mert ezek a dokumentumok egyszerűen

³⁴ Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. I-II. Budapest: PolgART, 2000.; Gellért Ádám – Gellért János: Az 1941. évi kőrösmezői deportálások. A kitoloncolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere. *Betekintő*, (2012) 2. sz. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2012_2_gellert_gellert.pdf (Utolsó letöltés: 2020. szept. 8.).

³⁵ Randolph L. Braham: Historical Overview. In: Braham: *The Geographical Encyclopedia*, XXIII–XXVIII. Lásd még: Frojimovics: *I Have Been a Stranger*, 57–102.

³⁶ George Eisen – Tamás Stark: The 1941 Galician Deportation and the Kamenets-Podolsk Massacre: A Prologue to the Hungarian Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 27. (2013) No. 2. (Fall) 209.

³⁷ Ormos: *Egy magyar médiavezér*, 758.

nem voltak beszerezhetőek. Jelentős számú zsidót gyűjtöttek össze és szállítottak Kőrösmezőre, ahonnan a deportáltakat a magyar honvédség – általában gyalog vagy tehergépkocsikkal – hurcolta át Nyugat-Galícia területére. Onnan az SS szintén teherautókkal vagy gyalogszerrel körülbelül napi ezer embert kitevő útemben Kolomeába, végül pedig a Galiciától keletre eső Podólia nyugati térségébe, a Dnyeszteren túli Kamenyec-Podolszkijba szállította őket. A deportáltak nagy többsége Galiciában és Podóliában tömeggyilkosságok áldozatává vált a „golyók általi holokauszt” fázisában annak a tragédiának, amely a magyar zsidóságot a második világháborúban érte.³⁸

Máramaros vármegyében olyan vezetők álltak a polgári közigazgatás élén, akik az egyéni kiutasítások sikerén felbuzdulva tömeges deportálásokat is elrendeltek. Az akciók élén a vármegye főispánja, Jurka Fláviusz (Flaviu Jurcă), Ajtay Gábor alispán, Rátky Béla máramarosszigeti polgármester, Kadicsfalvy József, a Felsővisói járás főszolgabírója, Rozsy Pál, ugyanannak a járásnak a szolgabírója, Farkas József Zoltán borsai körjegyző, Tóth Vincze máramarosszigeti rendőrfőnök-helyettes, Keserű János, a Máramarosszigeti járás főszolgabírója, Teodor Marusceac nyugdíjas, a tiszakarácsonyfalvi jegyzőség kisegítője, Taar Albert, a borsai csendőrőrs parancsnoka, Ioan Mărginean borsai polgármester, Nuridházi Zoltán nyugalmazott csendőrőrnagy, az Aknasugatagi járás főszolgabírója, Zakariás Lajos deszei körjegyző és Somogyi József százados, borsai határvasz-parancsnok álltak.³⁹

Ajtay Gábor 1941. július 8-i, az „idegen” zsidókra vonatkozó rendelkezése szerint „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:IV. tc. és annak végrehajtási utasítása, valamint az előkészítés alatt álló harmadik zsidótörvény arra kényszerítik és fogják kényszeríteni

³⁸ A zsidók 1941-es összegyűjtésének, deportálásának és tömegmészárlásának részleteiért lásd: Randolph L. Braham: The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres. Prelude to the Holocaust in Hungary. *Yad Vashem Studies*, Vol. 9. (1973) 133–156.; uó: Historical Overview, XXIII–XXVIII.; Uó: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*, Vol. I. Boulder, CO: Social Science Monographs, 2016. 239–241.; Randolph L. Braham – Tibori Szabó Zoltán: *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest–Kolozsvár: Park – Koinónia, 2008.; Frojimovics: *I Have Been a Stranger*, 57–102.; Christian Gerlach – Götz Aly: *Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása*. Budapest: Noran, 2005. 71–77.; Karsai: *Holokauszt*, 228–232.; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. II. k. Pozsony: Kalligram, 2012. 619–629.; Majsai: *A kőrösmezei deportálás 1941-ben*; Majsai: *A magyar Holocaust első felvonása*; Ormos: *Egy magyar médiavezér*, 753–767.

³⁹ A román levéltári forrásokban több esetben is tévesen említett neveket és beosztásokat a M. kir. Belügyminisztérium *Magyarország tisztii cím- és névtára*, 49. évf. (1942) 82. alapján javítottuk.

az ország területén lakó zsidókat, hogy a gazdasági életben és a szabad pályákon elfoglalt pozíciókat úgy, ahogy az a közszolgálat terén megtörtént, adják át a magyarságnak. Máramaros vármegye területén, ahol a zsidótörvény végrehajtása és – többek között – az ezzel kapcsolatos iparrevízió meg sem kezdődött, több mint 45 000 zsidó él, akik, illetőleg elődjeik, Galíciából, Bukovinából és Lengyelországból szivárogtak a vármegye területére. Magában Máramarossziget megyei városban a zsidók száma meghaladja a 10 000-et. A zsidókkal kapcsolatos törvényes rendelkezések végrehajtása, amely a közeljövőben a legnagyobb szigorral meg fog kezdődni, gazdasági létalapjában fogja az itteni zsidóságot érinteni.”⁴⁰

A korabeli sajtó az akciókról csupán néhány hír erejéig közölt információkat. Beszámolt például arról, hogy Ajtay Gábor 1941. július 15-én kitiltotta a zsidó árusokat a vásárokról, búcsúkról, heti és napi piacokról,⁴¹ és elrendelte, hogy a helyi zsidó kereskedőknek szombaton is nyitva kell tartaniuk.⁴² Aztán felszólította a vármegyében élő „45 ezer főnyi, illetve a Máramarosszigeten lakó 10 ezer főnyi, Galíciából bevándorolt zsidóságot, hogy telepedjék vissza Galíciába, amelyet a honvéd csapatok most felszabadítottak”. Az érintetteknek nyolc napon belül kellett jelentkezniük a helyi előljáróságokon. Az alispán közölte, hogy „az átköltöztetést központilag fogják megszervezni és lebonyolítani, amit nagyban megkönnyít az a körülmény, hogy a honvédség által megszállott területekről a lakosság nagyrészt az oroszok eltávolították, tehát a zsidóság galíciai elhelyezése nagyobb nehézségekbe nem ütközik.”⁴³ Ajtay azt állította, hogy a harmadik zsidótörvénnyel minden téren megszűnnek a galíciai zsidók életlehetőségei, a kitelepülők azonban vegyék figyelembe, hogy Galíciában a vitéz honvédeknek köszönhetően „új életlehetőségek tárulnak elibőik”. És azt se tévesszék szem elől, hogy a hatóságok támogatják a tervet: „Az Alispáni hivatal a legnagyobb készséggel fogja visszavándorlási szándékukat támogatni, annál is inkább, mert az oroszok igen nagy területeken sok községet teljesen kiürítettek, s így lakóházak, föld áll rendelkezésükre. A többi határmenti megyék vezetői is követni fogják e rendelkezést.”⁴⁴ Néhány nappal később meg is jelent az első „visszavándorlásról” szóló

⁴⁰ Braham: *The Politics of Genocide*, 235–236.

⁴¹ Máramarosmegyében kitiltották a zsidó árusokat a piacokról. *Ellenzék*, 1941. júl. 15. 4.

⁴² Szombaton is nyitva kell tartaniok... *Keleti Újság*, 1941. júl. 15. 7.

⁴³ Visszatelepítik Galíciába a máramarosi zsidókat. *Ellenzék*, 1941. júl. 17. 4.; Visszatelepítik Galíciába Máramarosmegye 55 ezer főnyi zsidóságát. *Keleti Újság*, 1941. júl. 18. 6. (Az utóbbi címben tévesen 55 ezres lélekszám jelent meg, de a hírtestben már 45 ezer zsidót említeneek.).

⁴⁴ Visszaköltözhetnek Máramarosmegyéből Galíciába a zsidók. *Szamos*, 1941. júl. 19. 6.

hír olyan nagykárolyi családok deportálásáról, akikről állítólag kiderült, hogy galíciai illetőségűek.⁴⁵

Tiszakarácsonyfalván 1941 nyarán 400 zsidót vagoníroztak be, és valamennyiüket kitoloncolták a galíciai Mezőhátra. Többségük azoknak a mézszárlásoknak esett áldozatul, amelyeket Kamenyec-Podolszkij környékén 1941. augusztus 27–28-án hajtottak végre. Azokat, akik ezeket a tömeggyilkosságokat túléltek, 1941 őszén ölték meg Sztaniszlau [Stanisławów] és Horodenka gettóiban. Az egyik forrás szerint a borzalmakat mindössze a közösség hat tagja élte túl,⁴⁶ más forrás viszont nyolc túlélő család tagjairól tud.⁴⁷ További 450 zsidót deportáltak 1941-ben Máramarosszigetről. Egyetlen nap leforgása alatt, 1941. július 15-én pedig 300 Szatmár vármegyei zsidót deportáltak.⁴⁸ Egyébként 1941 nyarán csupán a Szatmárnémetiből deportált zsidók lélekszáma ezerhez közelített.⁴⁹ Désről, Szamosújvárról, Zilahról, Kolozsvárról, Marosvásárhelyről és számos más erdélyi városból szintén fennmaradtak adatok deportálásokról. Az egyik román forrás szerint ők egy részét képezték annak az összesen 2000 zsidónak, akiket a magyar hatóságok 1941-ben Észak-Erdélyből Galíciába deportáltak.⁵⁰

Felsőapsa zsidó közössége jellemző példája annak, ami a Máramaros vármegyei zsidókkal történt. A csendőrök a település 1289 fős zsidó közösségét 1941 júliusában a helyi iskolába terelték, ahol napokig a dokumentumaikat vizsgálták. Kétharmadukat hontalannak nyilvánították, és gyalogosan Kisbocskó vasútállomására terelték őket, ahol bevagonírozták és Kőrösmezőre vitték a csoportot. Onnan a deportáltakat szintén vonattal a határ túloldalára, a németek által megszállt Horodenkába szállították, ahonnan útjuk kelet felé tartott, gyalog, víz és élelmiszer nélkül, a Dnyeszter folyó túlsó oldalára, Tluste városáig. Sokan útközben meghaltak, részben az erőltetett menetelés miatt, részben pedig az ukrán milíciákhoz

⁴⁵ Kitoloncoltak két zsidó családot Nagykárolyból. *Szamos*, 1941. júl. 25. 5.

⁴⁶ Kallós Miklós: Már 1941-ben deportáltak és kiirtottak 400 máramarosi zsidót. *Egység*, 1948. jún. 11. 5.

⁴⁷ Frojimovics szerint a Tiszakarácsonyfalváról deportált zsidók száma 496 volt, és a mézszárlásokat csak nyolc család maradéka élte túl. A részletekért lásd: Frojimovics Kinga: Máramaros vármegye. In: Braham – Tibori Szabó: *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*, 254–255.

⁴⁸ Hegyi Ágnes – Lówy Dániel: Szatmár vármegye. In: uo., 305.

⁴⁹ Uo., 350.

⁵⁰ Bodea: *Tragedia evreilor*, 67. Lásd még: ANR-SJC, Fond Parchetul General al Curtiiei de Apel, Dosar nr. 3/1946, f. 173–180.; az Észak-Erdélyből deportált zsidók lélekszáma a legújabb kutatások alapján ennél jóval magasabb volt.

tartozó őrök brutalitásai következtében. Néhány nap múlva Jazłowiecbe küldték őket, ahol a csoportot két részre osztották. Az egyik részük Kamenyec-Podolszkijba került, ahol augusztus 27–28-án a német SS által szervezett és nagyrészt ukrán milicisták által végrehajtott tömeggyilkosságok áldozataivá váltak. A másik csoport jelentős része ukrainai gettókba jutott, és azok lakóinak sorsában osztozott, miközben e csoport kisebbik részének sikerült szeptemberben visszatérnie Felsőapsára.

Egy évvel később, 1942 őszén, éppen Ros Hásáná napján a csendőrök betörték a helyi zsinagógába, és ismét mindenkinek ellenőrizték a papírjait. Azokat, akiket újból hontalanná nyilvánítottak, második alkalommal is Galíciába deportálták, ahonnan ezúttal senki nem tért vissza. Az 1944 áprilisi hitközségi jelentésben az állt, hogy Felsőapsán a zsidó vallási közösség meg is szűnt, mert 1941-ben a helyi zsidók nyolcvan százaléka elpusztult Galíciában, beleértve a rabbit is; a hitközségi elöljárók közül csak a sakter maradt a településen.⁵¹

Alsóapsáról 217 zsidót deportáltak Galíciába; legtöbbjüket Kamenyec-Podolszkij közelében ölték meg, másokat Stanisławów gettójába vitték, és ott végezték ki 1941 őszén.⁵² Ugyanez a sors jutott Bustyaháza 994 fős zsidósága kétharmad részének, akárcsak Észak-Erdély északi és észak-nyugati vármegyéjében élő sok más zsidónak. Egy magyar sorkatona szemtanúja volt 120 dombói zsidó meggyilkolásának, és később a mézárálásról tájékoztatta a helyi hitközséget.

Körösmezőre 1941. július 15. és augusztus 9. között 17 306 személyt deportáltak, közülük 15 567 főt hurcoltak át Galíciába. Augusztus 1. után a Körösmezőtől keletre fekvő galíciai területek német katonai közigazgatás alá kerültek. Engedve a német követeléseknek,⁵³ augusztus 8-án Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter elrendelte a kitelepítések leállítását, a zsidók deportálását a galíciai területre azonban a magyar hadsereg

⁵¹ Frojimovics: Máramaros vármegye; lásd még: uő: *I Have Been a Stranger*, 114., 117.

⁵² DEGOB adatbázis, 129. sz. jkv., 1945. jún. 21. <http://www.degob.hu/index.php?showjk=129> (Utolsó letöltés: 2014. jan. 21.).

⁵³ A német katonai erők a magyarországi, a kárpátaljai és az észak-erdélyi zsidók tömeges deportálására akkor még nem voltak felkészülve, és hasonlóképpen tiltakoztak a román hadsereg által véghez vitt, román területről Besszarábiába és Transznisztriába deportált zsidók „szervezetlen”, tömeges meggyilkolása okán is. Magyarország nem volt hajlandó visszavenni a mézárásokat túlélt deportáltakat, és szigorú intézkedéseket léptetett életbe annak érdekében, hogy megakadályozza a visszatérésüket Magyarországra. Részletekért lásd: Gellért Ádám – Gellért János: Menekülés a népirtás elől. Az 1941-es deportáltak hazatérési kísérletei és a magyar állam ellenintézkedései. *Betekintő*, (2013) 3. sz. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2013_3_gellert_gellert.pdf (Utolsó letöltés: 2020. szept. 8.).

tovább folytatta. Augusztus végén további mintegy 3000 zsidót adtak át az SS-nek Galíciában. Az akciót ideiglenesen 1941. augusztus végén fel függesztették, de a következő hónapban akadálytalanul folytatódott. A deportálásokat csak 1942 végén állították le, addigra azonban az 1941 és 1942 folyamán Galíciába hurcolt áldozatok lélekszáma jóval meghaladta a 20 000-et.⁵⁴

A magyar hadsereg a deportáltakat a Dnyeszteren túli területekre szállította, és átadta őket a német hadseregnek. 1941. augusztus 27–28-án 23 600 deportált zsidót a Friedrich August Jeckeln SS-Obergruppenführer parancsnoksága alatt álló Einsatzgruppe-C-hez tartozó 320. számú SS-rendőrségi zászlóalj ukrán milíciák segédletével lemészárolta. Túlnyomó többségük (10 000–15 000 személy) Magyarországról érkezett. Az áldozatok között sok helyi zsidó is volt, akiket Kolomea, illetve a Kamenyec-Podolszkij környékén gyűjtöttek össze.⁵⁵ Sok áldozatot élve temettek el. Jelentésében Jeckeln megerősítette, hogy a Kamenyec-Podolszkij környékén agyonlőtt zsidók száma 23 600 volt. Randolph L. Braham szerint ez volt az első öt számjegyű tömegmészárlás a holokauszt idején, és a mintegy 18 000 magyarországi deportált közül körülbelül 2000-en éltek túl a „golyók általi holokausztot”.⁵⁶

A deportálások még javában folytak, amikor akcióikról Ajtay Gábor gyorsmérleget készített, és azt nyilvánosságra is hozta. Augusztus végén kijelentette, hogy Máramaros vármegyében „maradéktalanul” végrehajtotta a zsidótörvény rendelkezéseit.⁵⁷ A Szatmárnémetiben megjelenő *Szamos* című napilap azonban néhány héttel később a korábban „nagyszerűnek” beállított galíciai körülményeket – a *Honvéd Haditudósítószázad* írása alapján – már egészen másképpen mutatta be: „Piszkosak, nyomorúságosak a házak és utcák, de százszorta kétségbe ejtőbb ez a kép, amit az itt élő emberek tömege mutat. Victor Hugo szánandó figurái ezek – amint fosztogatva, koldulva, éhesen csatangolnak a füstölgő romok között. (...) Retentő bűz: ez a specialitása az elfoglalt szovjet városoknak. Karhatalommal kell kihajtani a lakosságot, hogy temesse el a lóhullákat, melyeket a menekülő vörösök hátrahagytak. (...) még a halott szovjet katonáknak sem adják meg az utolsó tisztességet. (...) Kútjaik rosszak, eddig egyetlen artézi

⁵⁴ Frojimovics Kinga: A galíciái deportálások. *Népszabadság*, 2014. febr. 1., Hétféve melléklet, 2–3.

⁵⁵ Frojimovics: *I Have Been a Stranger*, 129.

⁵⁶ Braham: *Historical Overview*, XXVIII.

⁵⁷ A máramarosi alispán a zsidókérdésről. Mit tett eddig a megye a zsidókérdés megoldására. *Magyar Újság*, 1941. aug. 22. 6.

kutat sem találtunk, vízvezeték pedig csak Kamieniec Podolskiben⁵⁸ volt. Csak ilyen körülmények közt lehet megérteni, hogy Szovjetországban még az utolsó években is örök veszedelem volt a kolera.”⁵⁹

A deportálásokat 1942-ben is folytatták. Újra meg újra „hontalan zsidókat” gyűjtöttek össze az észak-erdélyi régió különböző részein, és hurcoltak Galíciába. Az egyik csoport, amelyet 1942-ben szedtek össze és deportáltak, a Máramaros vármegyei Borsa zsidó közösségének számottevő része volt. Április 30-án este arra kényszerítették őket, hogy keljenek át a Kárpátokon, és távozzanak Romániába. Sokan a nagy hó, a dermedt hideg, az éhség, a fáradtság vagy a kárpáti ragadozók áldozatává váltak: ebből a csoportból 24 személy embertelen körülmények között a havasokban elpusztult.⁶⁰ A román belügyi levéltári anyagokban a deportáltakról fennmarad névsor szerint a csoport tagjai közül 34 személyt magyar kísé-
rőik a havasokban agyonlőttek.⁶¹

Mindezekon kívül egy másik, főképp idős emberekből, asszonyokból és gyermekekből álló csoportot a borsai vasútállomásra gyalogoltattak, de őket végül hazaengedték, nem deportálták. Az ügy a helyi lakosok körében felháborodást váltott ki. Ehhez az is hozzájárult, hogy a zsidók ellen irányuló akciót elrendelő helyi tisztségviselők a Borsán és a járás más településein élő zsidókat és románokat folyamatosan zsarolták. Erről végül a magyar hatóságok is tudomást szereztek, és az akció szervezőit – Kadicsfalvy Józsefet, Rozsy Pált, Taar Albertet, Somogyi Józsefet, Farkas József Zoltánt és Ștefan Coman (nevét a magyar hatóságok Komán Istvánra magyarosították) borsai jegyzőt, valamint Ioan Mărgineant – hosszas ügyész-ségi vizsgálat nyomán bíróság elé állították. Az ügyész-ségi eljárás során azonban csak Farkast, Comant és Mărginean helyezték vizsgálati fogságba, a többiek szabadlábon maradtak. A vádemelésre és a tárgyalásra azonban már a Sztójay-kormány idején került sor, amikor is valamennyi vádlottat felmentették.⁶²

⁵⁸ Kamenyec-Podolszkij.

⁵⁹ Városkép a „szovjetparadicsomból”. *Szamos*, 1941. szept. 6. 8.

⁶⁰ ANR-SJC, Fond Parchetul General al Curții de Apel, Dosar nr. 3/1946, 180.

⁶¹ AJJMMCAHS-USHMM, RG-25.0004M.0072.00000046–047 (ASRI, Fond Ministerul Afacerilor Interne, Dosar. nr. 40027, vol. nr. 2, Arhiva Operativă, Ancheta Farcaș Iosif și alții, 244–24. f.).

⁶² AJJMMCAHS-USHMM, RG-25.0004M.0071.00000001–00000059 (ASRI, Fond Ministerul Afacerilor Interne, Dosar. nr. 40027, vol. nr. 1, Arhiva Operativă, Ancheta Albert Dezideriu [helyesen: Albrecht Dezső] și alții [Albrecht Dezső és mások vizsgálat], 1–57. f.).

A háború után, 1946-ban a Kolozsvári Népbíróság ismét vád alá helyezte őket,⁶³ de akkor a vádlottak zöme már nem tartózkodott Erdélyben, mivel a magyar és a német visszavonuláskor elhagyták Észak-Erdélyt. A népbíróság Kadicsfalvyt életfogytiglani kényszermunkára, Rozsyt, Taart, Somogyit és Mărgineant pedig 12–12 év kényszermunkára ítélte.⁶⁴

Egyébként 1940 és 1942 között a magyar hatóságok Csík vármegyében is több alkalommal szedték össze zsidók százait olyan székely településekről, mint például Bélbor, Borszék, Ditró, Csíkszentmárton, Csíkszentsimon, Galócás, Gyergyóbékás, Gyergyóhodos, Gyergyótölgyes, Gyimesbükk, Gyimesközéplok és Szárhegy, valamint Csíkszereda és Gyergyószentmiklós városából, akiket aztán Galíciába deportálták, vagy pedig Észak-Erdély más városaiba telepítették.

1942-ben 37 maroshévízi zsidó családot is deportáltak. Ezeket a kiutasításokat Lajos Kálmán maroshévízi főszolgabíró rendelte el, majd Újvárosi és Utasi körjegyzőkkel együtt hajtotta végre. A kiutasított családokat Lajos és társai utasítására előbb Szász Lajos maroshévízi rendőr kifosztotta és bántalmazta, majd a Kárpátokba, a magyar–román határra hurcolta, ahol a kiutasítottak egy részét puskatussal ismét kegyetlenül megverte, majd az egész csoportot átkényszerítette Romániába. Ott azonban az első faluban a román csendőrök elmondták nekik, hogy szigorú parancsuk van arra, hogy senkit ne engedjenek át a határon. Másnap éjjel megfelelő dokumentumok birtokában visszakísérték őket Magyarországra. A magyar határvadászok azonban Lajos utasítására ismét áttették őket a határon Romániába. Ez az oda-vissza játék aztán több napon át folytatódott a már teljesen kimerült emberekkel. Végül a csoportnak sikerült az egyik éjszaka észrevétlenül átkelnie a határon, és eljutnia Marosvásárhelyre, majd onnan vissza, Maroshévízre. Ott Lajos csendőri felügyelet alá helyezte a csoportot, és három hónappal később arra kötelezte őket, hogy a vármegye egyik legszegényebb falujába, Erdőidecsre költözzenek.⁶⁵ La-

⁶³ A népbírósági közzéadott vádat Ștefan Coman jegyző ellen, aki ennek nyomán a perben csak tanúként szerepelt.

⁶⁴ AJJMMCAHS-USHMM, RG-25.0004M.0071.00000296–00000350 (ASRI, Fond Ministerul Afacerilor Interne, Dosar. nr. 40027, vol. nr. 1, Arhiva Operativă, Ancheta Albert Dezideriu [Albrecht Dezső] și alții, 427–481. f.).

⁶⁵ AJJMMCAHS-USHMM, RG-25.0004M.0071.00000326–00000327 (ASRI, Fond Ministerul Afacerilor Interne, Dosar. nr. 40027, vol. nr. 1, Arhiva Operativă, Ancheta Albert Dezideriu [Albrecht Dezső] și alții, 457–458. f.).

just a Kolozsvári Népbíróság 1946-ban távollétében háborús bűncselekmények elkövetése miatt 20 év kényszermunkára ítélte.⁶⁶

A Budapest által sugallt és az Észak-Erdélybe kinevezett szélsőséges helyi potentátok által kivitelezett deportálások a vizsgált térségben összesen 4–5000 zsidó áldozatot követeltek. Sajnos az áldozatok pontos számát levéltári dokumentumaink alapján megállapítani nem tudjuk, kizárólag hozzávetőleges számításokat végezhetünk. Az elmúlt években azonban meglehetősen nagyszámú olyan dokumentumot sikerült a vizsgált levéltári anyagokban találni, amelyek névsorokat tartalmaznak. Bár e tömeggyilkosságok méretéről teljes képet alkotni még mindig nem tudunk, a feltárt anyagok az események természetéről, kiterjedéséről, folyamatairól, elrendelőről és mechanizmusairól sok értékes információt nyújtanak. Mindezek birtokában pedig tételesen megcáfolhatjuk azokat az állításokat, amelyek szerint a holokauszt magyarországi fejezete csak az ország 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállása után kezdődött, következőképpen érte kizárólag a német hatóságokat lehet és kell hibáztatni, semmiképpen sem a magyarokat, akiknek a holokausztban semmilyen szerepük nem volt.

Friedmann Mendel a Máramaros vármegyei Felsővisón, a Judengasse negyedben (ma Carpașilor / Kárpátok utca és környéke) született, és 1998-ban ott is hunyt el. Vele együtt kihalt az egykor virágzó felsővisói zsidó közösség is, amely 1941-ben még 4269 lelket számlált. A férfi sírba vitte magával a több mint 15 ezer lakosú kisváros népességének mintegy harmadát kitevő steti történeteinek megannyi részletét is. Egyebek mellett azokat is, amelyek a Felsővisói járás településeiről az 1940–1942 közötti időszakban történt durva, Romániába és a Szovjetunióba történt kiutasításokra, illetve a későbbi galíciai tömeges deportálásokra vonatkoztak. Ebben az időszakban a járásközpontban, Felsővisón élő zsidóknak – főképpen a közösség rabbija, Hager Baruch által kiállított igazolások segítségével – sikerült a galíciai deportálásokat elkerülniük. Többségük azonban később, a munkaszolgálat során vagy pedig Auschwitzban és más náci lágerekben szintén elpusztult. Viszont a járás többi településén élő hitsorsosai közül sokakat már az 1940–1942-es időszakban átdoztak Romániába, a Szovjetunió, illetve 1941 második felétől kezdve a német főkormányzóság galíciai térségének (Generalgouvernement, Distrikt Galizien) területére.

⁶⁶ AJJMMCAHS-USHMM, RG-25.0004M.0071.00000347 (ASRI, Fond Ministerul Afacerilor Interne, Dosar. nr. 40027, vol. nr. 1, Arhiva Operativă, Ancheta Albert Dezideriu [Albrecht Dezső] și alții, 478. f.).

Bár a kegyeleti megnyilvánulások hiánya és a politikai körülmények a közösségi emlékezetből az eltelt nyolc évtized alatt jelentős mértékben kitörölték a történeteket, a Román Hírszerző Szolgálat (SRI) és a Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Tanács (CNSAS) levéltáraiban őrzött dokumentumokból a történetek lényegét meglehetősen pontosan lehet rekonstruálni. Ezek őrzik ugyanis egyfelől a Kolozsvári Népbíróság által lefolytatott perek vádiratait és ítéleteit, a pereket megelőző közvádli, illetve ügyészségi nyomozati anyagaival, így a tanúvallomásokkal és a procedurális dokumentumokkal, másfelől pedig a perekhez kötődő elmenekült személyek kiadatását célzó eljárási iratokkal együtt. Szintén ezekben a levéltárakban tanulmányozhatóak a nyugatra menekült vádlottaknak a peres eljárások utáni évtizedekre kiterjedő román hírszerzési megfigyelésének aktái, amelyeket össze lehet vetni a róluk a Bad Arolsen-i levéltárban⁶⁷ őrzött iratokkal.

Esettanulmányképpen vegyük például a Csík és a Máramaros vármegyei 1940 és 1942 közötti kiutasítások, deportálások és gyilkosságok felelőseinek a dokumentumait. Az említett archívumok anyagaiból megállapítható, hogy az illetőt jelen- vagy távollétében (in contumaciam) ítélték el; milyen büntetésre, illetve milyen útvonalon és kiknek a segítségével talált külföldön menedéket, és azt is, hogy a szóban forgó személynek mi lett a további sorsa.

A Kolozsvári Népbíróság a magyar katonai közigazgatás idején elkövetett háborús bűnöket a harmadik csoportos perében vizsgálta. Az észak-erdélyi katonai parancsnokok és tanácsadók, összesen 26 személy ellen emeltek vádat, de ezek közül csak öten voltak jelen, így a népbíróság 21 személy esetében távollétükben ítélezett.⁶⁸ A Csík vármegyei deportálás felelősei közül a következőket ítélték el: Horváth Józsefet, távollétében, halálra; Éder Elemért, távollétében, halálra; Ábrahám József csíklázárfalvi születésű ügyvédet, Csík vármegye volt alispánját, távollétében, életfogytiglani kényszermunkára; Beleznay András századost, a Gyergyószentmiklósi járás katonai parancsnokát, távollétében, 25 év kényszermunkára; Roknay István ezredest, Gyergyószentmiklós katonai parancsnokát, távollétében, 20 év kényszermunkára.

⁶⁷ Jelenlegi elnevezése: Arolsen Archives – International Center on Nazi Persecution (Arolsen Levéltár – Náci Üldözés Nemzetközi Központja; a továbbiakban: AA-ICNP), korábban: ITS (International Tracing Service) Digital Archive, Bad Arolsen, Németország.

⁶⁸ ANR-SJC, Fond Tribunalul Poporului Cluj (Kolozsvári Népbíróság fond), Dosar nr. 22/1946 (sz. dosszié), 112.

A felvidéki Ruttkán 1890. július 29-én született Édert budapesti lakosként tartották nyilván 1945. november–decemberben a Münchenhez közeli Landau an der Isar-ban működő menekülttáborban, ahova „civil háborús menekült”-ként került.⁶⁹ Később talán hazatért Magyarországra, mert a magyar hatóságok 1949-ben, amikor Románia a kiadatását kérte, úgy tudták, hogy Budapesten él.⁷⁰ További sorsáról – akárcsak bűntársainak háború utáni sorsáról – nincs adatunk.

A magyar polgári közigazgatás idején elkövetett háborús bűncselekmények a Kolozsvári Népbíróság által tárgyalt hatodik csoportos per tárgyát képezték. Ebben a perben 26 személyt helyeztek vád alá, s ezek közül csupán heten voltak előzetes letartóztatásban, a többiek esetében a bíróság távollétükben ítélték. Ebben a perben kerültek bíróság elé a Máramaros vármegyében 1940 és 1942 között véghez vitt kiutasítások, deportálások és egyéb bűncselekmények vádlottjai, akik – valamennyien távollétükben – az alábbi büntetéseket kapták: Flaviu Jurcă, 20 év kényszermunka; Ajtay Gábor, életfogytiglani kényszermunka; Ráthki Béla, életfogytiglani kényszermunka; Keserű János, 12 év kényszermunka; Tóth Vince, 12 év kényszermunka; Kadicsfalvy József, életfogytiglani kényszermunka; Nuridházi Zoltán, 20 év kényszermunka; Rózsi (Rozsy) Pál, 12 év kényszermunka; Somogyi József, 12 év kényszermunka; Taar Albert, 12 év kényszermunka; Ioan Mărginean, 12 év kényszermunka. Flaviu Jurcă, Nuridházi Zoltán és Ajtai Gábor Magyarországra menekültek. Az első kettőt 1949-ben Kiskunfélegyházán tartóztatták le, és folytattak ellenük háborús bűnök vádjával eljárást.⁷¹ Az utóbbit 1947-ben a nyíregyházi népügyészség helyezte háborús bűnök miatt vád alá.⁷² Amikor a Kolozsvári Népbíróság Keserű Jánost elítélte, ő éppen Baranya megye hivatalban lévő főispánja volt.⁷³

A többiek közül Kadicsfalvy és Rozsy Nyugatra menekült. A Bad Arolsen-i iratokból tudjuk, hogy Kadicsfalvy, múltját letagadva, üvegművesként nyert menedékjogot, majd 1949. július 15-én Nápolyból a Mercy nevű

⁶⁹ AA-ICNP, 2. fond (Registration of Foreigners and German Persecutees by Public Institutions, Social Securities and Companies, 1939-1947), 2.1.1.1. alfond (Lists of all persons of United Nations and other foreigners, German Jews and stateless persons; American Zone; Bavaria, Hesse [1]), No. 69991755 (Kategorie III, Form. 9), No. 69991006, 69991135 (Kategorie III, Form. 7).

⁷⁰ MNL OL, Külügyminisztérium, TÜK, Románia, XIX-j-1-k, 49. d., 239. t., 1785/1951.

⁷¹ Uo., 2430/1949.

⁷² Uo., 50. d., 100359/1947.

⁷³ Uo., 101215/1947.

hajóval hagyta el Európát, és Chilében telepedett le.⁷⁴ Argentínában végzett aztán evangélikus teológiát, és előbb a chilei magyar protestáns gyülekezetet vezette, majd a brazíliai Sao Paulóban lett vezető evangélikus lelkész. Ez utóbbi helyen érte a halál 1977. szeptember 5-én.⁷⁵ Tetteiért soha nem kellett felelnie.

Miután nyugatra menekült, Rozsy Pál bevallotta kilétét, és ezért hosszabb igazolási eljárásnak volt kitéve. Végül azonban neki is sikerült politikai menedéj jogot kapnia, és az 1950. június 15-én Bramerhavenből induló Skaugum nevű hajóval elutazott a nyugat- ausztráliai Fremantleba.⁷⁶ Haláláig Perth városának Subiaco negyedében élt, ahol volt tengerész, hordár, gépkocsivezető, végül pedig a húskereskedelemben helyezkedett el. Ez utóbbi információk a román kémiszolgálat által Rozsyról és szüleiről 1955-től 1987-ig vezetett megfigyelési iratcsomóból származnak, amelyet jelenleg a CNSAS levéltára őriz. Ebből az iratcsomóból az is kiderül, hogy a hírhedt antiszemita Rozsy Pál első felesége, akivel 1938-ban, Máramaroszigeten kötött házasságot, lánykori nevén Grün Rozália, zsidó lány volt, akit a fiatal jogáshallgató Csenovicban folytatott tanulmányai idején ismert meg; a házaspár 1940-ben elvált.⁷⁷

A levéltári, illetve titkosszolgálati iratok nem tartalmaznak azonban semmilyen információt arról, hogy a véghez vitt háborús bűncselekmények után ezek a személyek milyen lelkiismerettel éltek, alapítottak új családokat, és néztek a gyermekeik szemébe. Kétségtelenül azt remélték, hogy tetteik titkát magukkal viszik a sírba. Csakhogy Rozsy Pál esetében például másképpen történt. Rozsy Ausztráliában ismerte meg harmadik

⁷⁴ AA-ICNP, 3. fond, 3.1.3.2 Passenger lists and further compilations on emigrated persons / EU Registrations and emigration predominantly from other European countries / EU I Period 1946–1952 (chiefly IRO support), No. 81764143, 81764144, 81764160.

⁷⁵ Hefty László: Dr. vitéz Kadicsfalvy József emlékére. *Erős Vár* [Cleveland, OH], 43. évf. (1977) 6. sz. (december) 8.

⁷⁶ AA-ICNP, 3. fond, 3.2.1.1 CM/1 Files originating in Germany, No. 79667410, 79667411, 79667412; 3.1.3.2 Passenger lists and further compilations on emigrated persons / DE Registrations and emigration predominantly from Germany / DE I Period 1946–1952 (chiefly IRO support) / DE I c Emigrations in 1950, No. 81669583, 81669586, 81669587, 81669593, 81669628.

⁷⁷ Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității (Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Tanács – CNSAS), Fond Informativ (Informatív fond), Dosar nr. I968588 (sz. dosszié), vol. 1 (kötet), Ministerul Afacerilor Interne (Belügyminisztérium), Direcțiunea Generală a Securității Statului (Állambiztonsági Főigazgatóság), Dosarul de urmărire asupra fugarului Rozsi Paul, „Fotache Petru” (Rozsy Pál menekült „Fotache Petru” fedőnéven vezetett megfigyelési dossziéja), Nr. 2923, Arh. Nr. 24.259/06.06.1955. Ezúton mondok köszönetet Ádám Gábornak, a kolozsvári Etnokulturális Kisebbségek Forrásközpontja (EDRC) vezetőjének, aki felhívta a figyelmemet erre az iratcsomóra.

feleségét, egy angol származású hölgyet, akitől három gyermeke született. Nemrég az ausztrál Artemis Media filmstúdió és az SBS televíziós társaság készített tényfeltáró dokumentumfilmet életéről, amelyben egyik lányát is elhozták Máramarosba és a romániai levéltárakba, hogy a helyszínen ismerkedhessen meg apja múltjával, amelyről – bár vehemens zsidóellenességét sokszor tapasztalta – mindaddig semmit nem tudott, de amelyet az elkészült film által most már az egész világ megismerhetett.⁷⁸

A Szirtes Zoltán által 1998-ban Magyarországon kezdeményezett vizsgálatot⁷⁹ követően a magyar rendőr-főkapitányság bűnügyi osztálya arra a következtetésre jutott, hogy a kamenyec-podolszkiji deportálásokat és tömeggyilkosságokat a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium közösen szervezte, és azok „a magyarországi holokauszt első szakaszát” képezték. Ezen megállapítás alapján 91 személyt azonosítottak, akik döntéseikkel és intézkedéseikkel a tragédiáért felelősséget viselnek; közülük 90 már halott volt, egyikük pedig a vizsgálatok ideje alatt hunyt el. Következésképpen ezekért a bűncselekményekért Magyarországon senkit nem állítottak bíróság elé.⁸⁰

⁷⁸ *Every Family Has a Secret*. Angela Hamilton és David Field dokumentumfilmje. Producer: Claire Forster. Artemis Media–SBS, 2019.

⁷⁹ Előzményeiért és részleteiért lásd: Szirtes Zoltán: *Temetetlen halottaink, 1941. Körösmező, Kamenyec Podolszk*. Budapest: Magánkiadás, 1996.

⁸⁰ Korn Horváth Zsuzsa: Adalék a magyar holokauszt első szakaszának történetéhez és a Bárdossy-kormány felelősségéhez. *Élet és Irodalom*, 2000. jan. 7. 5.